

MHJ

مجله تاریخ پزشکی

دوره سیزدهم، شماره چهل و ششم، سال ۱۴۰۰

Journal Homepage: <http://journals.sbmu.ac.ir/mh>



مقاله پژوهشی

خوانشی بر شیوه مصورسازی نسخه پزشکی «تحفه المؤمنین» (موجود در کتابخانه کنگره ملی آمریکا)

فهیمه زارعزاده^{۱*}، لیلا رضاییان^۲

۱. استادیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد نقاشی ایرانی، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: تاریخ تصویرسازی نسخ پزشکی مملو از نگاره‌هایی در باب علم تشریح، کالبدشناسی بدن انسان و حیوان، ریخت‌شناسی گیاهان و فرم ابزارآلات جراحی است. در این میان، نسخه‌ای که فارغ از چنین روش‌های متداول مصورسازی، صحنه‌هایی روایی از طبابت و درمان مبتنی بر گیاهان دارویی را دربر دارد، تحفه المؤمنین است. نسخه‌ای که پژوهش حاضر را بر آن داشته تا با مذاقه در ویژگی‌های بصری نگاره‌هایش، شناختی درباره نحوه روایت‌پردازی آن‌ها و ترجمان تصویریشان به تبعیت از ماهیت علمی متن اثر ایجاد کند. مواد و روش‌ها: اساس انجام پژوهش بر روش توصیفی - تحلیلی همراه با تفسیر کیفی داده‌های تصویری استوار می‌باشد و گردآوری داده‌ها با استناد به منابع معتبر کتابخانه‌ای - الکترونیکی و مراجعه به سایت کتابخانه کنگره ملی آمریکا صورت پذیرفته است.

یافته‌ها: علی‌رغم روایی نبودن نوشتارها، تأویل‌پذیری و وجود لایه‌های عمیق علمی - معنایی در متن نسخه، هنرمند نه تنها شیوه‌ای سخت و پیچیده را انتخاب نکرده، بلکه به نحو واقع‌گرایانه‌ای سعی نموده تا در تطابق با آن‌ها به آفرینش نگاره‌ها بپردازد. نگاره‌هایی که برای مخاطب خوانشی سهل‌الوصول و قابل درک داشته باشند. بدین‌منظور و در راستای وفاداری به متن اثر که هم ستایش به درگاه احدیت (معنویت) و هم دستورالعمل‌هایی طبی را بیان داشته، وی هنرهای تذهیب و نگارگری را جهت تصویرگری برگزیده تا با ایجاد نوعی قرابت دیداری بتواند بر هر دو وجه سلامت روح و جسم تأکید کند.

نتیجه‌گیری: برآیند کلی پژوهش بر غلبه فرم‌های ساده، بهره‌گیری از ترکیب‌بندی پویا و متمرکز، پرسپکتیو با نقاط کانونی متنوع، گونه‌های رنگی متباین، مکمل و سرد و گرم و اهمیت‌بخشی به تصویر شخصیت‌های پزشک و بیمار در مرکز کادر یا نقطه طلایی نگاره‌ها دلالت دارد، چنانکه این عناصر و کیفیات بصری موجبات دریافت زیباشناسانه‌ای رادر باب نحوه درمان و طبابت به گونه‌ای واقعی برای مخاطب رقم می‌زنند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۸/۰۸

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۵

تاریخ انتشار: ۹۹/۱۱/۲۰

واژگان کلیدی:

نسخه پزشکی

تحفه المؤمنین

مصورسازی

نگاره

* نویسنده مسئول: فهیمه زارعزاده

آدرس پستی: تقاطع بزرگراه شهید چمران
و آل احمد، دانشگاه تربیت مدرس،
دانشکده هنر، تهران، ایران.
کدپستی: ۱۱۱-۱۴۱۵

پست الکترونیک:

f.zarezadeh@modares.ac.ir

۱. مقدمه

مصورسازی متون در ایران که پیشینه‌ای دیرینه و ریشه در نقاشی‌های کتاب مانی (ارژنگ) دارد (۱)، در سده اولیه اسلامی به دنبال نهضت ترجمه عباسیان بر کتب علمی یونانی - رومی در حوزه‌های ادبی، فلسفی و پزشکی بار دیگر احیا شد و اولین نمونه‌هایش کارکردی تعلیمی یافتند. در این میان، نسخ پزشکی که بخش عظیمی از نوشتارهای علمی را به خود اختصاص داده بودند و از جمله کتب استنساخ‌شده به شمار می‌آمدند (۲)؛ در مکتب نگارگری آن اوان مصورسازی می‌گردیدند. بدین شیوه که چون نگاره‌هایشان صرفاً جهت تسهیل در فهم متون علمی صورت می‌پذیرفتند، لذا به لحاظ زیبایی‌شناختی از ویژگی‌ها و کیفیات بصری خاصی برخوردار نبوده و بسیار ساده با رنگ‌هایی مختصر تجسم می‌یافتند (۳). با گذشت این دوره از اقتباس علوم طب غربی و ترجمه کتب پزشکی، از سده سوم قمری که ایرانیان تألیف آثاری در باب طب اسلامی را آغاز کردند و در سطح جهانی جریان‌ساز و تأثیرگذار شدند، مصورسازی آثارشان هم اهمیت بیشتری یافته و هم‌تراز با ویژگی‌های زیبایی‌شناختی نسخ ادبی و دینی در سایر مکاتب نگارگری صورت پذیرفتند.

با این حال پژوهش‌های تاریخ پزشکی نشان می‌دهند که اکثر بررسی‌ها مبتنی بر تحلیل محتوا انجام گرفته‌اند تا به سؤالاتی پیرامون احوال مؤلفان، سبب تألیفات، موضوعات نسخ و ارزش‌های طبی و دارویی آن‌ها پاسخ دهند، فلذا آنچه در این روند مغفول مانده، خوانش نگاره‌هایی است که طبعاً با دربرداشتن لایه‌های معنایی و مفهومی در تطابق با متون نسخ پزشکی به کار می‌رفتند. نگاره‌هایی که امروزه به مثابه اسناد تصویری پزشکی در روند تاریخ‌نگاری این عرصه نقش به سزایی را ایفا می‌کنند. از این رو چون کاوش‌هایی تخصصی در حوزه تاریخ تصویرسازی پزشکی ضرورت دارد و فقدان آن‌ها بارز است، پژوهش حاضر بر آن شده تا به صورت مطالعه‌ای موردی نسخه پزشکی تحفه‌المؤمنین را تحلیل بصری نماید و

به خوانش نگاره‌هایش بپردازد، چنانکه پیشینه پژوهشی نیز در این رابطه تنها به سه مقاله اشاره دارد که همگی تحلیل‌هایی متنی را دربر دارند، همچون «بررسی کتاب تحفه حکیم مؤمن از دیدگاه ادبی و طبی» (۱۳۹۴ ش.) از نصرالله امامی و داود سلیمانی مقدم که به شرح دیدگاه‌های مؤلف درباره گیاهان دارویی و خاصیت درمانی آن‌ها پرداخته و بیان داشته‌اند بحث درباره نحوه ساختن ادویه مرکبه سبب تمایزبخشی این نسخه از سایر نسخ پزشکی مشابه شده است. مظاهر مصفا و ایوب کوشان هم در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی وجوه بارز سبک شناختی تحفه‌المؤمنین» (۱۳۹۱ ش.) سبک نوشتاری این نسخه به لحاظ نثر و محتوای علمی را بررسی کرده‌اند و ابراهیم پورهادی نیز نوآوری‌ها و مجربات حکیم مؤمن را در مقاله «تحفه‌المؤمنین» (۱۳۶۸ ش.) نقد نموده است. به لحاظ رویکرد نقد تصویری هم می‌توان از پژوهش‌هایی نام برد که همگی به بررسی نحوه ترسیم فیگورهای انسانی برای نشان دادن دستگاه‌های مختلف بدن یا تصویرسازی علمی گیاهان و حیوانات پرداخته‌اند، همچون «بررسی نگاره‌های نسخه‌های خطی پزشکی تشریح‌الابدان» مهتاب مبینی و شیدا اسماعیلی (۱۳۹۶ ش.)، «مقایسه تصویرسازی علمی نسخه الحشایش آستان قدس رضوی با نسخه‌های الحشایش پیش از آن» ابوزر ناصحی (۱۳۹۶ ش.)، «مقایسه نگاره‌های دو نسخه از دارونامه مصور اختیارات بدیعی» شیرین زندی (۱۳۹۶ ش.) و «بررسی تصویرسازی کتب علمی جانورشناسی دوره اسلامی ایران» علی نورپور (۱۳۹۴ ش.). بدین ترتیب مبتنی بر این پژوهش‌های مذکور و مهجورماندن نگاره‌های نسخه تحفه‌المؤمنین از دید پژوهشگران، نوشتار حاضر بر آن شده تا برای نخستین بار بر نگاره‌های آن متمرکز شود و با رمزگشایی بصری از آن‌ها فهمی تازه و بدیع در باب نسخه‌ای پزشکی ارائه دهد. بر اساس چنین هدفی که کسب شناخت از این اثر خطی - مصور در راستای بازشناسی تعامل دو حوزه هنر و علم پزشکی را در پی دارد؛ سؤال پژوهشی آنست که چه شیوه‌ای

نگارشی یافت و به زبان‌های عربی و ترکی نیز ترجمه شد، لیکن در میان تمامی نسخ خطی و چاپی‌اش موجود در کتابخانه‌های بزرگ جهانی، فقط یک نسخه از آن تصویرسازی گردیده که در سال ۱۴۰۹ قمری (به نحوی که هنوز مشخص نیست) از جانب خانم روت کالینگر به کتابخانه کنگره ملی آمریکا اهدا شد (۶) و به عنوان نسخه‌ای خطی - مصور به شماره M144 ثبت گردید. این نسخه که در پژوهش حاضر مورد استناد قرار گرفته است و در سایت کتابخانه کنگره ملی آمریکا قابل دسترسی می‌باشد، دارای ۴۶۲ صفحه است به خط نستعلیق نگاشته شده، ۱۲ نگاره و یک سرلوح مذهب دارد، هرچند نام خوشنویس و هنرمندش مشخص نیست، لیکن به گواه سند مکتوب‌شده در صفحه اولش به تاریخ ثبتی ۱۲۴۶ قمری در هند به رشته تحریر و تصویر درآمده است، چنانکه تصاویرش بازتابی از مناسبات درمانی مردم هند به نظر می‌آیند. دلیل این‌گونه تجسم‌بخشی را باید معلول شرایط زمانی آفرینش آن دانست. در این زمان از یکسو، هند برای اهالی علم و فرهنگ ایران به تعبیر مولانا عبدالرزاق فیاض لاهیجی به قبله حاجات و کعبه فضل و دانش مبدل گردیده بود، فلذا بسیاری از دانشمندان، ادبا و هنرمندان ایرانی به آن سرزمین مهاجرت می‌کردند تا در سایه حمایت پادشاهان گورکانی با فراغ بال به تحقیق، ترجمه، تألیف و خلق آثار بسیاری بپردازند. از سوی دیگر، ایران در این دوران به مثابه عرصه‌ای دانشگاهی برای هندوها بود و دانش‌پژوهان هندی در مراکز مختلف علمی ایران به تحصیل روی آورده بودند تا پس از بازگشت به حسب توانایی‌های خود مشغول به کار شوند (۷). بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که نسخه تحفه‌المؤمنین بار دیگر از سوی ایرانیان مهاجر به هند یا خود هندوها در آن سرزمین نگارش می‌یابد. در این دادوستد علمی، تأثیرات طب هندی هم دگرباره آشکار می‌شود و آموزه‌های طب سنتی ایران به واسطه بهره‌گیری از مکتب طب هندی بارورتر می‌گردد (۸)، چنانکه حکیم مؤمن نیز در تألیف مطالب از

برای مصورسازی نسخه تحفه‌المؤمنین برگزیده شده و در آن کدام ویژگی‌ها و کیفیات بصری به کار رفته‌اند؟ قطعاً پاسخ بدین سؤال ضمن آنکه میزان بهره‌وری و پیروی از قواعد نگارگری جهت بیان موضوعات پزشکی را از سوی هنرمند آشکار خواهد کرد، ادراک بصری جذابی را برای مخاطب ایجاد می‌نماید، چنانکه فهم حاصله از هم‌زیستی و همراهی سازنده میان علم و هنر از دیرباز جزئی از شاخصه‌های پیشرفت هر تمدنی بوده و هست.

۲. ملاحظات اخلاقی

در تدوین این پژوهش اصل امانتداری و صداقت استناد به متون مورد استفاده، اصالت منابع و پرهیز از جانبداری در مراجعه به متون یا تحلیل‌ها رعایت شده است.

۳. مواد و روش‌ها

در متن پیش رو سعی گردیده تا ویژگی‌ها و کیفیات بصری نگاره‌ها تحلیل شوند. سپس با توجه به نگارش‌های داخل کتیبه‌هایشان مورد خوانش و توصیفی زیبایی‌شناختی قرار گیرند تا در نهایت نحوه تصویرگریشان مشخص شود.

۴. یافته‌ها

۴-۱. نسخه پزشکی تحفه‌المؤمنین: تحفه‌المؤمنین دارونامه جامعی از داروهای مفرد و مرکب است که با هدف تصحیح نسخه «اختیارات بدیعی» توسط محمد مؤمن بن میرزا محمد حسین تنکابنی دیلمی، طبیب مخصوص شاه سلیمان صفوی در سال ۱۰۸۰ قمری نوشته شد و به وی تقدیم گردید (۴). این نسخه که به «تحفه مؤمن» و «تحفه سلیمانی» نیز معروف است، دربردارنده مباحث طبی و دارویی با ۵۷۵۰ عنوان در ۱۵۲۰ باب می‌باشد که ۹۴۰ باب آن به گیاهان دارویی و مشتقاتشان اختصاص دارد (۵)، فلذا تا پایان سده سیزدهم از مهم‌ترین مراجع پزشکی به شمار می‌آمد که بارها تجدید

منابع طب هندی بهره گرفته و در شرحی بر گیاهان دارویی، ریشه هندی نام آن‌ها را ذکر می‌کند. بدین ترتیب هنرمند هم به تبع بازه مکانی تولید اثر و هم وفاداری به متن آن، نگاره‌ها را مبتنی بر گونه‌ای از مناسبات درمانی مردم هند خلق می‌نماید و شیوه‌ای مصورسازی در بیان موضوعات پزشکی این نسخه به کار می‌گیرد.

۴-۲. ویژگی‌ها و کیفیات بصری: واکاوی‌های اولیه حاکی از آنند که هنرمند در صفحه آغازین، سرلوحی مذهب از نقوش تزئینی و تجربی را به کار برده است تا ضمن آنکه بر تمایز صفحه نخست از سایر صفحات به لحاظ زیبایی‌شناختی تأکید می‌کند، نگاه مخاطب را هم با نوشتارهای آغازین همگام نماید. نوشتارهایی که محمد مؤمن ابتداءً مبتنی بر حمد و ثنای پروردگار و با اسمای متبرکه «یا قدوس» و «یا طیب النفوس» بیان داشته و سپس به دلایل تألیف نسخه تحفه‌المؤمنین پرداخته بود. در راستای همین اندیشه توحیدی، هنرمند هم سرلوح مذهب را به شکلی محراب‌گونه همراه با نقوش ختایی و رنگ‌های طلایی، لاجوردی، سبز و شنگرف به کار برده تا ذهن و نگاه مخاطب به عالم الوهیت سوق یابد و با گونه‌ای روشنایی و صفای باطنی خدا را در والاترین مقام و مرتبه طبیب‌گری دریابد.

در سایر صفحات هم، نوشتارها و نگاره‌ها را در کادری به ابعاد $11 \times 22/3$ سانتیمتر جای داده و جدول‌کشی کرده (۹)، با عطف توجه به جای دادن نگاره‌ها در نیمه بالایی، پایینی یا در وسط کادر اصلی برای آنکه چشم مخاطب در تمام صفحات گردش کند و خواندن متون جذاب‌تر گردد. همچنین نگاره‌ها را در کادرهایی جداگانه و بسته به نمایش درآورده تا کتیبه‌هایی را در بالا یا پایین فضایشان قرار دهد. کتیبه‌هایی که درون هر یک نام دارویی آورده شده است، هرچند در نگاهی گذرا به نظر می‌رسد رابطه معناداری میان متن کتیبه و تصویر وجود ندارد، لیکن احتمالاً هنرمند بر آن بوده تا دارو را تجویزی مرتبط به مورد طبابت مصورسازی‌شده بیان دارد.

چنانکه در کتیبه نگاره‌ها به ترتیب چنین نگاشته شده: ۱- گیاه ترمس؛ ۲- باقلا (نبطی و قبطی)؛ ۳- خوخ؛ ۴- حمام - حمارالوحش؛ ۵- خریق اسود؛ ۶- ابوقادوس؛ ۷- سطرونیون؛ ۸- سلحفات؛ ۹- طلق؛ ۱۰- علیق؛ ۱۱- خامادریوس؛ ۱۲- گیاهی شبیه بلغت بربری. در واقع چنین پنداشته می‌شود که چون گیاهان برای هنرمند ملموس نبوده‌اند و هدف اصلی وی صرفاً زیباسازی و افزودن جذابیت دیداری به نوشتارها بوده است، لذا بیش از آنکه خود را درگیر ارائه واقعیت‌های گیاه‌شناختی و ویژگی‌های ریختی آن‌ها نماید، سعی کرده به روایت صحنه‌هایی بپردازد که پزشک آن گیاه را برای نوعی درمان توصیه و تجویز می‌کرده است. بر همین اساس، خوانش عناصر و کیفیات بصری صحنه‌های روایی حائز اهمیت هستند تا درک بیشتری درباره آن‌ها صورت گیرد.

۴-۲-۱. ترکیب‌بندی: عمل سازماندهی همه عناصر یک نگاره به منظور ایجاد یک کل منسجم که حاوی پیامی باشد را ترکیب‌بندی گویند (۱۰). در این نسخه خطی - مصور از آنجایی که هنرمند مدنظر داشته تا در تطابق با نوشتار پیامی درمانی را منتقل نماید و صحنه‌های طبابت ملموسی را بیافریند، لذا از قواعد، اصول و محاسبات دقیقی تبعیت کرده تا میان عناصر تصویری ارتباط و پیوندی منطقی ایجاد گردد و مخاطب پیام نگاره‌ها را دریابد. بدین‌نحو برای آنکه کل هر نگاره دارای ویژگی‌های مطلوب بصری باشد، مربع شاخص را مبنای کار خود قرار داده است. در این مربع شاخص، خطوط رهنمونگر ترسیم می‌شوند تا مبتنی بر آن‌ها پراکندگی یا تمرکز عناصر انجام گیرد و زیربنای هندسی نگاره شکل یابد. بر این اساس، آنالیزهای خطی حاصله از ساده‌سازی تصاویر در نرم‌افزار وکتوری کورل نشان می‌دهند که در نگاره‌های ۱، ۳ و ۱۱ شبکه‌بندی‌های منظم و تقسیم عرضی کادر آن‌ها به چهار قسمت مساوی، پیکره بیمار را در مرکز اصلی توجه و مناسباتش با سایر پیکره‌ها قرار داده است. در نگاره‌های ۲، ۴ و ۶ هم پیکره پزشک در نقطه طلایی هر کادر مشاهده می‌شود.

سایر نگاره‌ها هم دارای حرکتی اسپیرالی یا قرینه‌گونگی جهت چینش پیکره‌ها با تأکید بر پیکره‌های بیمار و پزشک هستند. در واقع هنرمند کادر همه تصاویر را در تابع نسبت طلایی مستطیل $\sqrt{5}$ ترسیم کرده و بر محل تلاقی تقسیمات طولی و عرضی دو شخصیت اصلی صحنه‌های مصور، پزشک و بیمار را تجسم بخشیده است. همچنین سایر شخصیت‌ها را مبتنی بر نوعی حرکت اسپیرالی یا به صورت قرینه بر روی خطوط رهنمونگر چینش نموده تا تداعی‌کننده تعادل، توازن، سکون و آرامش باشند. مفاهیمی که به مخاطب کمک می‌کنند تا به دور از هرگونه اضطراب و تشویش راه حل‌های درمانی مطرح شده از سوی مؤلف نسخه، محمد مؤمن را دریابد.

۴-۲-۲. پرسپکتیو: پرسپکتیو خطی تکنیکی در ایجاد توهمی از فضای سه بعدی بر سطح دو بعدی است (۱۱). در بهره‌وری از پرسپکتیو، چنانچه نقطه یا نقاط کانونی آن به درستی تعریف گردند، نقش به سزایی در هدایت چشم مخاطب جهت دریافت مضمون تجسم‌یافته خواهند داشت (۱۰). در همین راستا، هنرمند نسخه تحفه‌المؤمنین، اگرچه اجرایی دقیق و اصولی از قواعد پرسپکتیو ارائه نکرده که ناشی از عدم تسلط کامل وی بر چنین مکانیسم بصری بوده یا لزومی به اجرای دقیق آن نمی‌دیده است، لیکن کاربرتش در تمامی نگاره‌ها گواه آنست که وی نسبت به پرسپکتیو تا حدودی شناخت داشته و مبتنی بر آن کوشیده افق معنایی نگاره‌هایش را شکل دهد و عادت عمیق و درونی مخاطب را به مشاهده همه مناسبات میان بیمار و پزشک از طریق زاویه دیدهایی تثبیت شده در نگاره‌ها ارائه نماید. چنانکه در نگاره‌های ۱، ۲، ۳، ۴، ۵ و ۱۲ جهت روایت صحنه‌هایی با مضامین: در بستر بیماری آرمیدن، رفتن پزشک بر بالین بیمار، حمل بیمار با برانکار، تجویز دارو به بیمار و درمان سرپایی از پرسپکتیو تک‌نقطه‌ای بهره گرفته است، به نحوی که ترسیم تداوم خطوط مورب، اگرچه در راستای بستر بیمار و محل استقرار وی صورت پذیرفته، لیکن نقطه کانونی در خارج از کادر نگاره‌ها و اغلب

به سمت بالا قرار داده شده است، زیرا هنرمند بر پایه آگاهی بصری از بازنمود پرسپکتیو بر آن بوده تا مخاطب ضمن دریافت موضوع روایت‌شده در باب پزشکی از اضطراب و نگرانی صحنه‌های بیماری و درمان رها گردد و به آسودگی خاطری دست یابد. در نگاره‌های ۶، ۷، ۸ و ۹ هم که شخصیت پزشک و نکته‌های درمانی و تجویزهایش در تطابق با متن حائز اهمیت هستند، هنرمند را بر آن داشته تا پرسپکتیو تک‌نقطه‌ای را درون کادر نگاره‌ها و در امتداد زیرانداز و محل استقرار پزشک لحاظ نماید، به نحوی که تمام خطوط ترسیم‌شده در این نگاره‌ها درست رو به روی دید مخاطب و پشت پیکره پزشک به هم می‌رسند. دو نگاره ۱۰ و ۱۱ هم بر اساس پرسپکتیو دو نقطه‌ای شکل یافته‌اند. در صحنه خلوت تصویر ۱۰ که گویی زنی بیمار توسط مردی به داخل محل استقرار پزشک برده می‌شود، اگرچه ورود آن‌ها به داخل فضایی تیره و تاریک انجام گرفته، اما هنرمند برای پرهیز از تشویش و استرس پرسپکتیوی با دو نقطه گریز را در نظر گرفته که یک دسته از خطوط در بیرون کادر و سمت چپ و دسته‌ای دیگر در سمت راست بیرونی کادر به هم می‌رسند. در نگاره ۱۱ نیز که پزشک در حال جراحی بر روی شکم بیمار است پرسپکتیوی با دو نقطه گریز در نظر گرفته شده تا نگاه مخاطب بر روی بیمار تحت عمل جراحی معطوف نگردد و به بیرون از فضای کادر نگاره سوق داده شود.

۴-۲-۳. رنگ: رنگ به دلیل آنکه گویاترین و حساس‌ترین عنصر از فرم است و نوع بیان کیفی‌اش به طور مستقیم بر عواطف تأثیر گذارده و ادراکات کلی را برمی‌انگیزد (۱۲)، لذا جهت مصورسازی نسخه پزشکی تحفه‌المؤمنین هنرمند کوشیده تا در کاربردی اصولی به صورت رنگ‌های سرد و گرم، مکمل و متباین ضمن ارتقای کیفیت نگاره‌هایش روایتی قابل فهم از صحنه‌های طبابت و درمان ارائه دهد، چنانکه از ویژگی‌های رنگ‌پردازی آن‌ها می‌توان به بهره‌گیری از سطوح تخت رنگی و خطوط تیره پیرامون این سطوح، کاربرد رنگ‌های

روشن بر پایه سفید، عدم نمایش سایه و حجم‌نمایی و عدم استفاده از رنگ‌های تند و غم‌انگیز اشاره کرد. ویژگی‌هایی که سبب می‌شوند تا مخاطب حس روشنی، لطافت و نرمی دریافت کند و خوانش نوشتارها برایش خوشایند و تماشایی گردند. در واقع هنرمند آگاهی داشته که چون رنگ‌ها به راحتی بر سیستم عصبی، قدرت بینایی و حالات روحی و روانی افراد تأثیرگذار هستند. بنابراین سعی نموده تا اثر روان‌شناختی آن‌ها را مد نظر قرار دهد. در همین راستا، وی رنگ‌های گرم را در یک‌دوم پایین صفحه به صورت زمینی و در پیکره‌ها تجسم بخشیده و رنگ‌های سرد را در یک دوم بالای صفحه برای آسمان به کار برده تا در پس‌زمینه نوعی عمق‌نمایی ایجاد گردد. رنگ‌های گرم را در پیش‌زمینه و نزدیک‌تر به چشم مخاطب استفاده کرده تا حس سلامت و به دست‌آوردن شرایط مطلوب به وی القا گردد، زیرا رنگ‌های گرم علاوه بر تأکید بیشتر بر موضوع داستان و شخصیت‌ها، بار معنایی همچون افزایش اعتماد به نفس، بهبود تفکر منطقی، تحریک سیستم‌های عصبی و گوارشی، حفظ انرژی، افزایش اشتها، بهبود سلامت بدن، افزایش آدرنالین و گردش خون، حفظ آرامش و کاهش فشار را در پی دارند (۱۳). به همین سبب، در اکثر تصاویر نیز بیمار و همراه وی با رنگ‌های گرم نشان داده شده‌اند یا چینش رنگ‌های گرم به نحو پلکانی یا دایره‌ای انجام گرفته‌اند تا توجه به سوی موضوع اصلی داستان معطوف گردد. به لحاظ کاربرد رنگ‌های مکملی هم در تصاویر بیشتر دو رنگ سبز و قرمز به چشم می‌آیند. دو رنگی که در لباس اشخاص، تزیینات دیوارها و گل و گیاهان پس‌زمینه پراکنده شده‌اند تا ضمن ایجاد نوعی جلوه بصری قوی در رابطه‌ای هماهنگ با سایر رنگ‌ها، احساسی از درک نور و روشنایی را به وجود آورند. درکی که با تباین تیرگی و روشنی رنگ‌ها دوچندان می‌شود، به گونه‌ای که اگرچه توزیع تیرگی و روشنی رنگ‌ها یکسان نیست و در اکثر نگاره‌ها غلبه با روشنی می‌باشد. با این حال هنرمند چنین تباینی را در نظر گرفته تا

مخاطب بر روی شخصیت‌ها و نحوه طبابت‌ها تمرکز یابد. بدین نحو که تجمع تیره‌ترین بخش‌های هر تصویر را به صورت دایره مانند به دور بیمار در نظر گرفته، اما برای پیکره بیمار روشن‌ترین رنگ‌ها را استفاده کرده تا امید به شفا و صحت کامل تداعی گردد. نکته دیگر تباین میان رنگ‌های کروماتیک و آکروماتیک است. هنرمند رنگ‌های کروماتیک قرمز، آبی، زرد و ترکیبات آن‌ها را در لباس افراد و تزیینات فضا به کار برده تا شور و هیجانی بصری ایجاد گردد. از سوی دیگر، رنگ‌های آکروماتیک سیاه، سفید و خاکستری را در پس‌زمینه و فضای تجسم‌یافته به حضور بیمار و پزشک مورد استفاده قرار داده تا علاوه بر آنکه سبب درخشش رنگ‌های کروماتیک می‌شوند به مخاطب حس آرامش و سکون در محیطی درمانی را بدهند.

۴-۲-۴. تزیینات: در مصورسازی نسخه مورد پژوهش، هرچند تزیینات زیادی به چشم نمی‌خورد و در نگاهی گذرا پنداشته می‌شود که هنرمند با کاربرد نقوش در زمینی پوشیده از گل و گیاه یا حک شده بر دیواره بناها و قوس‌ها و پوشش پیکره‌ها صرفاً درصدد بازنمود تصویری واقعی از زندگی روزانه مردمان هند و حیات زیستیشان سرشار از تزیینات بوده است. چنانکه اصل زینت‌بخشی را در نهایت سادگی و به دور از ظرافت و گاه تنها با تاش قلم به اجرا درآورده است، لیکن از اثرگذاری آن به جهت ایجاد لذت زیبایی‌شناختی و ادراک خوشایند دیداری آگاهی داشته است، به نحوی که می‌توان به سخن «حکیم بدرالدین مظفر» در «مفرح‌الانفاس» استناد نمود: «همه پزشکان، حکیمان و مردان محترم هم‌آوا هستند که ژرف اندیشی در تصویرهای زیبا و هنرمندانه جان را شاد و شاداب می‌سازد، اندیشه‌های سودایی و اوهام را می‌زداید و قوه بی‌همتایی را با دورنگه‌داشتن پلیدی از دل به دل می‌آورد... اگر یافتن شکل‌های زیبا سخت باشد، می‌توان زیبا اندیشید و نگاره‌هایی هنرمندانه ساخت آنچنانکه در کتاب‌ها، پرستشگاه‌ها یا کاخ‌های بزرگان می‌کشند.» حکیم محمد زکریای رازی هم

به این مهم توجه نشان داده و معتقد بود: «زمانی که نگاره‌های زیبایی جدا از موضوعشان، رنگ‌های زیبا و دلپذیر - زرد، قرمز، سبز و سفید - دارند و شکل‌ها را با دقت و تناسب درست کشیده باشند، خوی سودایی را درمان می‌کنند و نگرانی‌هایی را که جان آدمی برایشان آمادگی دارد و گرفتگی روح را می‌زدایند، زیرا ذهن با ژرف‌نگری چنین تصویرهایی پالوده و والا می‌شود و گرفتگی را که در خودش می‌یابد از میان می‌برد...» (۱۴). بدین ترتیب هنرمند از کاربرد تزئینات در هیچ یک از نگاره‌ها غافل نمانده و در نظر داشته تا به طور معمول و معتدل به نحوی که چشمان مخاطب را به چرخش لذت جویانه‌ای وادارند، مورد بهره‌وری قرار داد.

۵. بحث

برآیند حاصل از تحلیل نگاره‌ها نشان می‌دهند که هنرمند در راستای ایفای تعهد خود به نوشتار علمی نسخه و در امتزاج با خلاقیت و مهارت خویش فرآیند درمان و طبابت بر اساس گیاهان دارویی را بازآفرینی کرده است. در واقع وی از قوه خیال و تخیل تصویری خویش مدد گرفته تا روندهای طبابت و درمان را که در مصورسازی بسیاری از نسخ نادیده گرفته می‌شود در برابر چشم مخاطب نسخه زنده و مجسم کند. بدین منظور هر نگاره را در مجاورت متن بدون برهم‌زدن جریان منطقی صفحات گذارده و به صفحه‌بندی دقیق متن و نگاره‌ها را عاری از هرگونه بهم‌ریختگی و بی‌نظمی انجام داده تا در موقعیتی مطلوب ارتباط میان آن‌ها شکل گیرد و چنین پنداشته شود که تصویر یک موضوع واقعی و عینی مطرح‌شده در باب مصرف گیاهان دارویی است. در این رابطه، برای آنکه تأکیدی هم بر کارکرد آموزشی نگاره‌ها داشته باشد و آن‌ها را از سنت‌ها، باورهای موهوم و خرافات عامیانه به دور بنمایاند؛ شخصیت پزشک را در نقطه طلایی کادر نگاره‌ها با تاج یا دستاری به رنگ گرم (به مفهوم نمادین سرآمدی در علم پزشکی) بر بالین بیمار یا با پس‌زمینه‌ای از داروها به شکل

بطری‌های رنگارنگ چیده‌شده در قفسه‌ها نشان داده است تا بتواند ذهن مخاطب را که «همواره در پی نیرویی ماورای طبیعت بوده تا شاید او را از بیماری نجات دهد، به علم حرفه‌ای پزشکی سوق دهد» (۱۵). همچنین بر بعد معنویت و تأثیرش بر سلامت جسم تأکید کرده و آنجا که مؤلف، محمد مؤمن، حمد و ثنای پروردگار به جا آورده و طلب سلامتی و آرزوی خیر از درگاه احدیت نموده، سرلوحی تذهیب‌گونه را مجسم ساخته است، زیرا «تذهیب در ماهیتش به دلیل آنکه نوعی نقوش تجریدی - انتزاعی را دربر دارد و هنری تنزیهی به شمار می‌آید که از هرگونه قید تشبیه رها گردیده و از بن‌مایه‌ای معنوی و حقیقتی روحانی برخوردار است و نیز نخستین‌بار جهت زینت‌بخشی به مصاحف قرآنی به کار گرفته شد» (۱۶)، لذا هنرمند آن را در نوعی قرابت دیداری با کتب دینی می‌یابد که در تطابق با متن صفحه آغازین نسخه بستری را مهیا می‌نماید تا معنویتی خاص را تداعی گردد.

۶. نتیجه‌گیری

در مجموع و با اتکا به دستاوردهای حاصله از ویژگی‌ها و کیفیات بصری به کاررفته در نسخه مورد پژوهش می‌توان استنتاج نمود که هنرمند شیوه‌ای واقع‌گرایانه را جهت مصورسازی آن برگزیده است، زیرا ارتباط میان پیکره‌ها در کادر نگاره‌ها، نوع ترکیب‌بندی آن‌ها، نحوه قرارگیریشان در امتداد خطوط پرسپکتیو و بارگذاری رنگ‌ها و تزئینات مبتنی بر معنای بصریشان را چنان تعریف نموده که در وهله اول نمونه‌هایی عادی از جریان زندگی مردم در باب سلامت و درمان تصور می‌شود؛ در وهله دوم نیز مخاطب را نه‌تنها درگیر لایه‌های پیچیده‌ای از معانی بصری نکرده، بلکه سعی نموده دریافت زیبایی‌شناسانه‌ای از شیوه‌های درمانی ملموس را فارغ از هرگونه جزء‌نگری به وی ارائه دهد و خوانشی جذاب را برایش رقم زند، به گونه‌ای که تصور می‌شود نگاره‌ها گریزی از طرح شخصیت‌ها فضاها، پوشش‌ها و حرکات ندارند و مهم‌ترین

مشخصه‌شان تأکید بر سویه واقع‌گرایی و اغراق در اهمیت سویه مستند آن‌ها است. در این باره هنرمند حالات چهره، شخصیت، نوع پوشش و رفتار هر یک از مردان و زنان نگاره‌ها را به وضوح نشان داده است. همچنین تلفیق عناصر تصویری و تزئینی را با ترکیب‌بندی موزون و متناسب بدون هیچ پیچ و خمی با پرداختی واقعی به کار برده، گویی که از صحنه‌های واقعی عکسبرداری کرده و تصور ذهنی‌اش در ترسیم آن‌ها دخالتی نداشته است، در حالی که به واسطه عملکرد عناصر و کیفیات بصری که از سوی هنرمند به درستی انتخاب شده‌اند؛ این ذهنیت در مخاطب ایجاد می‌گردد که آن‌ها را مستنداتی معتبر از آنچه در نسخه مطرح شده، تلقی کند.

این مقاله برگرفته از موضوع پایان‌نامه کارشناسی ارشد لیلا رضاییان تحت عنوان «مطالعه تطبیقی ساختار نگاره‌های دو نسخه خطی پزشکی (تحفه المؤمنین و مفتاح السرور)» می‌باشد که تحت راهنمایی دکتر فهیمه زارع‌زاده در دانشگاه تربیت مدرس انجام گرفته است.

۷. تضاد منافع

در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی برای نویسندگان وجود ندارد.

تصاویر نسخه خطی پزشکی تحفه المؤمنین، محل نگهداری: کتابخانه کنگره ملی آمریکا



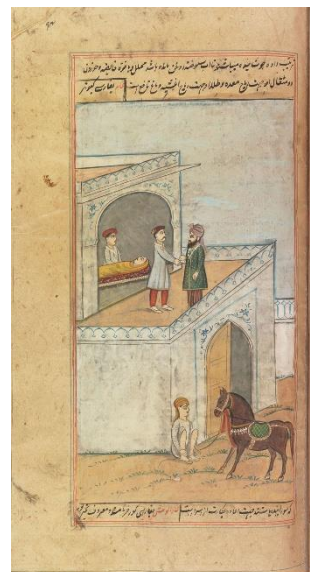
تصویر ۱: حاضر شدن پزشک بر بالین بیمار



تصویر ۲: عزیمت پزشک به سوی بیمار



تصویر ۳: حمل بیمار با برانکار



تصویر ۴: تجویز و توصیه پزشک به همراه بیمار



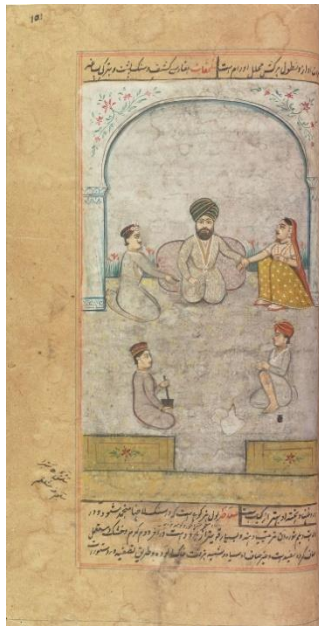
تصویر ۵: خرید از داروخانه



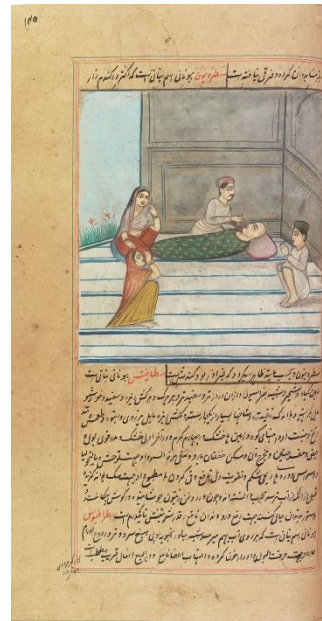
تصویر ۶: پزشک در حال تجویز و توصیه به بیمار



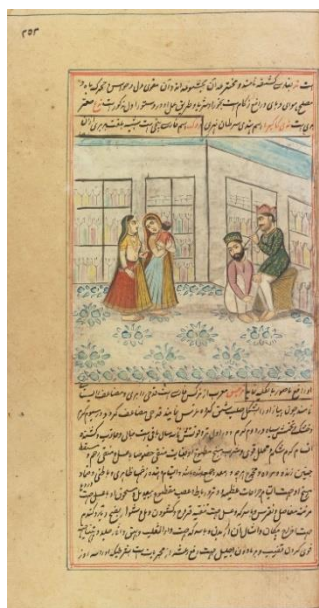
تصویر ۹: پزشک در حال گرفتن نبض بیمار



تصویر ۸: پزشک در حال مداوای بیمار و دستیارش در حال تهیه دارو



تصویر ۷: پزشک در حال خوراندن دارو به بیمار



تصویر ۱۲: پزشک در حال درمان سرپایی بیمار

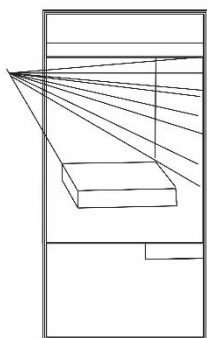


تصویر ۱۱: پزشک در حال جراحی شکم بیمار



تصویر ۱۰: رفتن بیمار با همراهش به نزد پزشک

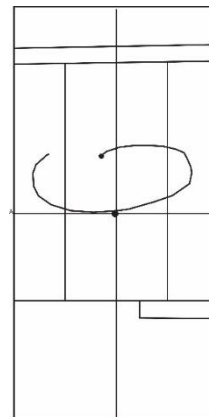
ترکیب‌بندی و پرسپکتیو تصاویر نسخه پزشکی تحفه المؤمنین، آنالیز شده از سوی نگارندگان



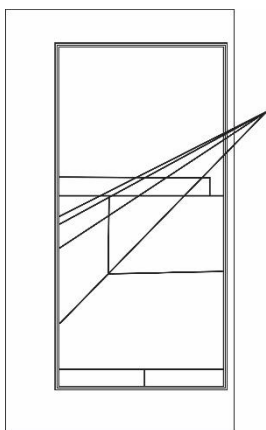
تصویر ۱-۳ پرسپکتیو



تصویر ۱-۲ تناسبات طلایی



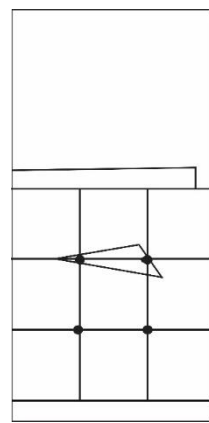
تصویر ۱-۱ الگوی ترکیب‌بندی



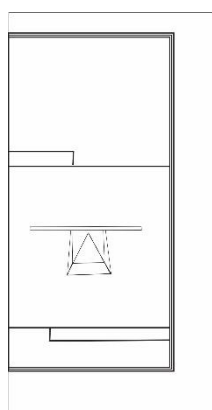
تصویر ۲-۳ پرسپکتیو



تصویر ۲-۲ تناسبات طلایی



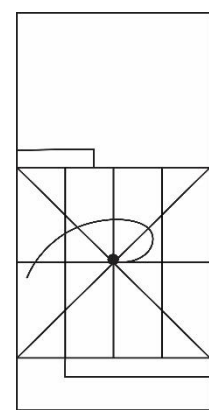
تصویر ۱-۲ الگوی ترکیب‌بندی



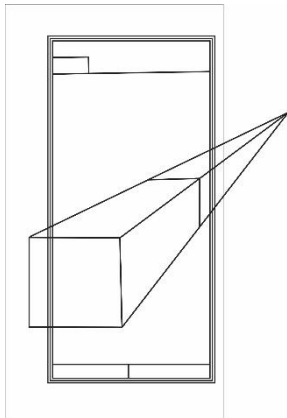
تصویر ۳-۳ پرسپکتیو



تصویر ۲-۳ تناسبات طلایی



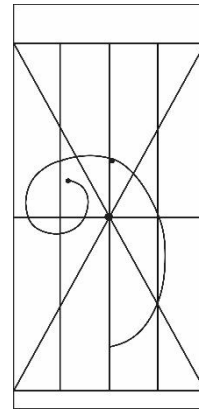
تصویر ۱-۳ الگوی ترکیب‌بندی



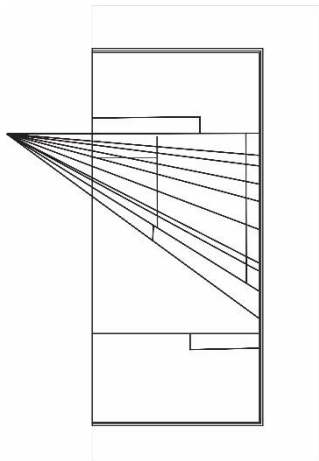
تصویر ۳-۴ پرسپکتیو



تصویر ۲-۴ تناسبات طلایی



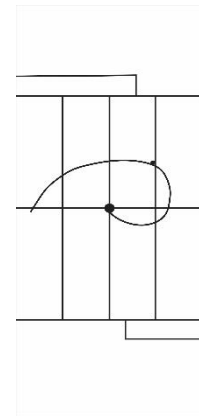
تصویر ۱-۴ الگوی ترکیب‌بندی



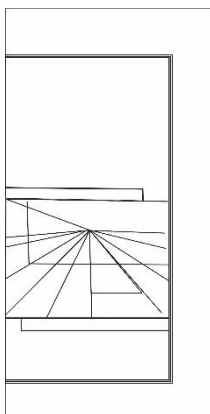
تصویر ۳-۵ پرسپکتیو



تصویر ۲-۵ تناسبات طلایی



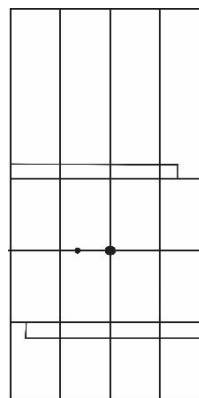
تصویر ۱-۵ الگوی ترکیب‌بندی



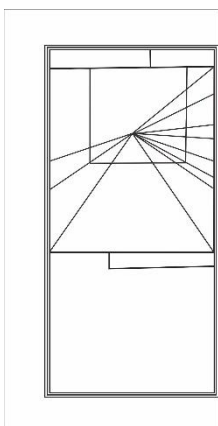
تصویر ۳-۶ پرسپکتیو



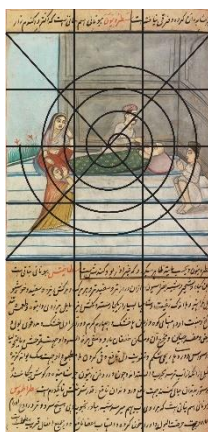
تصویر ۲-۶ تناسبات طلایی



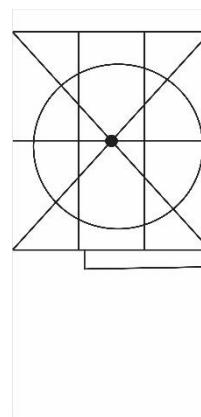
تصویر ۱-۶ الگوی ترکیب‌بندی



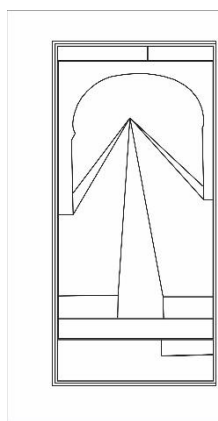
تصویر ۳-۷ پرسپکتیو



تصویر ۲-۷ تناسبات طلایی



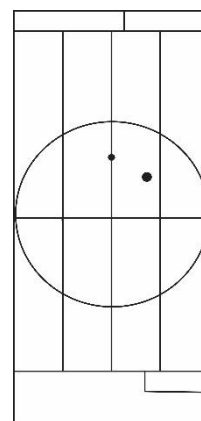
تصویر ۱-۷ الگوی ترکیب‌بندی



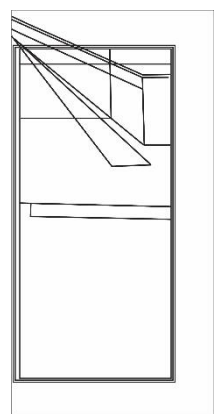
تصویر ۳-۸ پرسپکتیو



تصویر ۲-۸ تناسبات طلایی



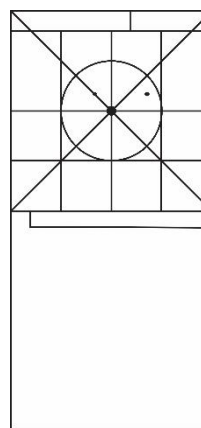
تصویر ۱-۸ الگوی ترکیب‌بندی



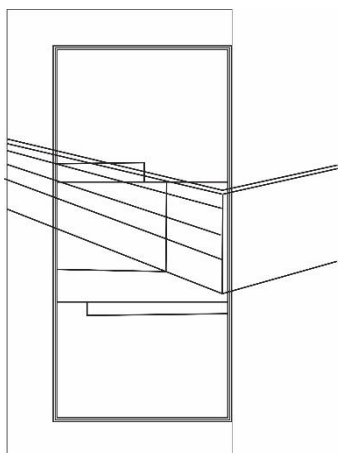
تصویر ۳-۹ پرسپکتیو



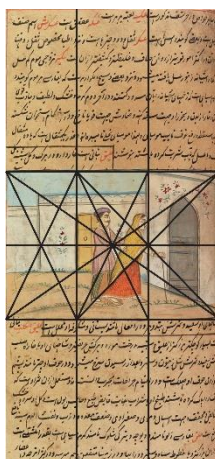
تصویر ۲-۹ تناسبات طلایی



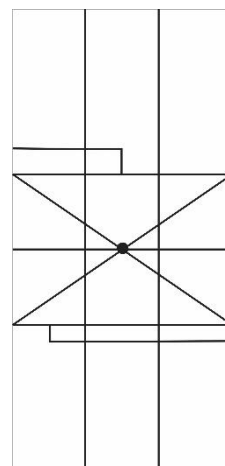
تصویر ۱-۹ الگوی ترکیب‌بندی



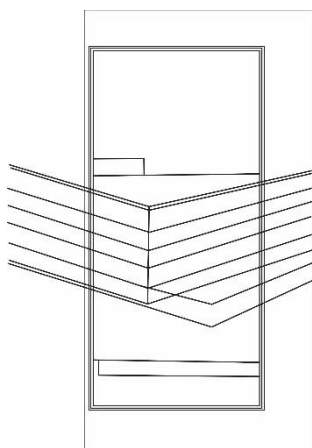
تصویر ۳-۱۰ پرسپکتیو



تصویر ۲-۱۰ تناسبات طلایی



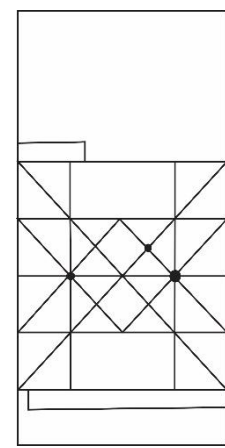
تصویر ۱-۱۰ الگوی ترکیب‌بندی



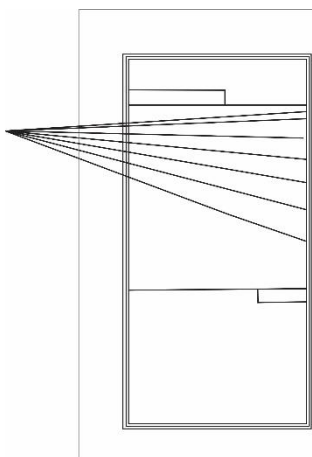
تصویر ۳-۱۱ پرسپکتیو



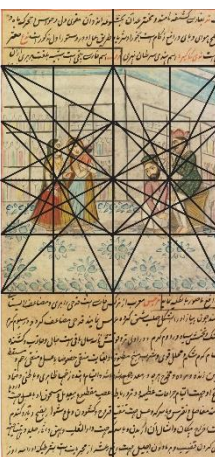
تصویر ۲-۱۱ تناسبات طلایی



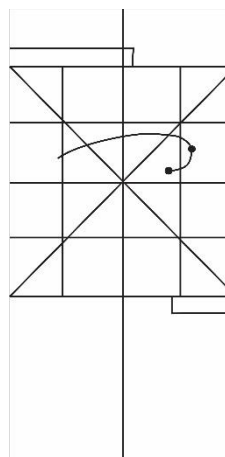
تصویر ۱-۱۱ الگوی ترکیب‌بندی



تصویر ۳-۱۲ پرسپکتیو



تصویر ۲-۱۲ تناسبات طلایی



تصویر ۱-۱۲ الگوی ترکیب‌بندی

References

1. Farrokhfar F. Practice of Iranian book Design and its Development in Asia Minor in the Middle Period. *History and Culture* 2017; 49(1): 37-60. [Persian]
2. Golshany A, Yarmohammadi H, Daneshfard B. The Effect of Jundishapur School on Baghdad Medical School. *Res Hist Med* 2013; 2(2): 49-56. [Persian]
3. Zandi SH. Reaserch on Two Illustrated Manuscripts of Pharmacopoia. Master thesis. Tehran: Islamic Art Field, University of Art; 2017. [Persian]
4. Rahimi R, Shams Ardekani MR, Farjadmand F. Innovations and Experiences of Hakim Seyed Mohammad Momen Tonkaboni in Tohfe al-Momenin. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine* 2010; 2(2): 165-184. [Persian]
5. Emami N, Soleymani Moghaddam D. Review of the Book Hakim Momens "Tohfah" From the Perspective of Literary and Medical. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine* 2015; 6(3): 269-277. [Persian]
6. Poor Hadi E. Tohfah al-Momenin. *Irannameh Journal* 1989; 27(27): 547-550. [Persian]
7. Eslami Fard Z, Ahmadi N, Karimi B, Ghaffari F. The Role of Safavid Immigrant Physicians in Promoting Persian Language in Indian Subcontinent. *Med Hist J (Quarterly)*. 2019; 8(28): 19-26. [Persian]
8. Jahadi SA. A Review of Teb e Ourangshahi in Manuscript, a Medical Work of the Subcontinent. *Med Hist J (Quarterly)* 2017; 9(32): 45-59. [Persian]
9. Tuhfat al-mu'minin. Library of Congress website. Available at: <https://www.hdl.loc.gov/loc.amed/plmp.m144>. Undated.
10. Pakbaz R. Encyclopedia of Art. 6th ed Tehran: Farhang e Moaser Publication; 2007. p.118, 161. [Persian]
11. Hyman J. The Objective Eye: Color, Form and Reality in the Theory of Art. 1st ed. Chicago: University of Chicago Press; 2006. p.211.
12. Otto G Ocvirk. [At al]. Art Fundamentals: Theory and Practice. Translated by Yeganedoust M. 8th ed. Tehran: Samt Publication; 2013. p.205. [Persian]
13. Eshaghabadi A, koulivand PH, Kazemi H. Color Psychology and its Effect on Hospital Design and Patient Treatment. *Shafayekhatam J (Quarterly)* 2016; 5(2): 130-142. [Persian]
14. Zahedi Anaraki F, Investigation Scientific Illustration of Alhashayesh book in Baghdad Period. Master thesis. Tehran: Illustration Field, University of Art; 2013. [Persian]
15. Attarzadeh A, Poursaleh Amiri SM. Ritual Application of Motif and Inscription on Medical Magic Dish& Cups with Emphasis on Islamic Cups. *Med Hist J (Quarterly)* 2019; 11(38): 59-73. [Persian]
16. Madadpour M. Manifestations of Spiritual Wisdom in Islamic Art. 4th ed. Tehran: Amir Kabir; 2013. p.182-183. [Persian]



MHJ

Medical History Journal

Winter 2021; 13(46): e2

Journal Homepage: <http://journals.sbmu.ac.ir/en-mh>



ORIGINAL RESEARCH

Reading on the Method of Illustrating the Medical Manuscript of "Tohfāt al-Momenin" (Available in the Library of Congress)

Fahimeh Zarezadeh^{1*}, Leila Rezaeian²

1. M.A Student of Persian Painting, Department of Islamic Art, Faculty of Art & Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Islamic Art, Faculty of Art & Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article history:

Received: 29 October 2020

Accepted: 14 January 2021

Published online: 08 February 2021

Keywords:

Medical Manuscript

Tohfāt al-Momenin

Illustration

Figure

* Corresponding Author: Fahimeh Zarezadeh

Address: Intersection of Chamran and Jalal Ale Ahmad, University of Tarbiat Modares, Faculty of Art, Tehran, Iran.

Email: f.zarezadeh@modares.ac.ir

ABSTRACT

Background and Aim: The history of illustration in medical manuscripts is replete with images concerning anatomical science, human and animal anatomy, plant morphology, and surgical tools. Meanwhile, regardless of such standard illustration methods, Tohfāt al-Momenin includes narrative depictions of medical practices and treatment based on medicinal plants. This manuscript prompted an exploration of the book's visual features' features to study their narrative and their translation and transfer, considering the text's scientific nature.

Materials and Methods: This was a descriptive-analytical study based on the visual data's qualitative interpretation. The data were collected through secondary research using the library and online sources, including the U.S. Library of Congress website.

Findings: Although the text of the manuscript is not narrative, is open to interpretation, and has deep scientific-semantic layers, the artist has not embraced complex methods, instead has tried to create illustrations based on the text realistically. Illustrations that is easy to read and comprehend for the audience. Therefore, practicing loyalty to the text, which contains praising God's glory (spirituality) and medical instructions, the artist has selected the methods of tazhib (illuminated manuscript) and illustration to create a form of visual affinity between both spiritual and physical health.

Conclusion: The overall result of the study points to the dominance of simple forms, use of dynamic and focused composition, adoption of a perspective with diverse focal points, use of variegated, supplementary, cold, and warm color types, and attention to the image of physician and patient characters in the golden point or center of the illustrations. Accordingly, these elements and the visual qualities help with an aesthetic representation of medicine and treatment in a realist manne.

© Copyright (2018) Medical Ethics and Law Research Center, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

Cite this article as:

Zarezadeh F, Rezaeian L. Reading on the Method of Illustrating the Medical Manuscript of "Tohfāt al-Momenin" (Available in the Library of Congress). Medical History Journal 2021; 13(46): e2.

This open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 License (CC BY-NC 4.0).